

Johan Visser

Zutphen 1572

— DE GESCHIEDENIS VAN EEN BLOEDBAD —

Boom – Amsterdam

Deze uitgave kwam tot stand met steun van:
Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven
Stichting Sint Anthony Groote Broederschap
Erfgoedcentrum Zutphen
Stichting Musea Zutphen
Stichting Het Burgerweeshuis Zutphen

SINT ANTHONY GROOTE BROEDERSCHAP

**Erfgoed
Centrum
Zutphen**

**MUSEA
ZUTPHEN**

Afbeelding omslag: Rijksmuseum Amsterdam
Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem
Verzorging binnenwerk: Peter Tychon

© 2022 Boom uitgevers Amsterdam en Johan Visser

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 978 90 2445 129 6
NUR 680, 685 en 693

www.boomgeschiedenis.nl

Inhoud

Inleiding 7

1 – Onvrede in het voorjaar 15

2 – Zutphen komt in opstand 27

3 – De geuzentijd: burgeroorlog of bevrijding? 51

4 – Het tij kantelt: tussen onzekerheid en Oranje 77

5 – Het bloedbad van Zutphen 91

6 – De geschiedenis van een verhaal 109

Conclusie 139

Gedicht 147

Dank 148

Noten 150

Bibliografie 176

Illustratieverantwoording 185

Personenregister 187

Plaatsnamenregister 190

Voor mijn moeder

Inleiding

Sy staken de Stadt aen acht hoecken in brandt / roofden / plunderden / sloeghen en stieten / raesden en tierden / als woedende ende bloedtdorstighe Wolven en rasende Menschen: Sy hingen veel Burghers op buyten de Stadt / [...] Daer na hebben sy een groote menichte van Burgheren met bloote courtelassen en sweerden half naect ende gebonden / [...] in d'Yssele gejaecht ende verdroncken. Die niet stracx in d'Yssel spronghen ende haer selven verdrincken en wilden / of op het Ys te berste vallen en wouden [...] die hieuwen sy met courtelassen / ende dan stieten syse van boven af / ende lieten se drijven / sy waren dan Papist of Geus / die vroomme Burghers niet meer achtende / als doode honden en catten / of andere vuyle stinckende aesen ende caroinien / [...] Daer quamen des maels te Zutphen wel vijfhondert Burghers om den hals.¹

7

De Zutphense predikant Wilhelmus Baudartius (1565-1640) liet zijn lezers weinig aan de verbeelding over toen hij hen in 1615 informeerde over de gevolgen van de verovering van Zutphen op 16 november 1572 door het Spaanse leger. Die gebeurtenis had bijna vijftig jaar eerder plaatsgevonden en staat sinds mensenheugenis bekend als het 'bloedbad van Zutphen'. Aan het eind van de zomer van dat jaar begon de hertog van Alva, landvoogd in dienst van koning Filips II, een militaire operatie om de opstandige steden terug onder regeringsgezag te brengen. Ook Zutphen had in juni 1572 aansluiting gevonden bij die opstand, geleid door Willem van Oranje. Begin oktober nam Alva de Brabantse stad Mechelen in, die het toneel werd van een driedaagse plundering. Daarmee was ze een afschrikwekkend voorbeeld voor de omliggende steden, die op een ongenadige afstrafing konden rekenen als ze zich niet overgaven. Het nieuws veroorzaakte in het opstandige Zutphen grootschalige paniek onder de burgers, maar de bevelhebbers besloten de stad te verdedigen, met de inname door het regeringsleger en een stadsplundering als dramatisch gevolg.

WREEDE MOORT TOT ZUTPHEN

Zutphen befich met verdragen
Merckten niet de boofe lagen
Van den Spangiaert vol bedroch
Tiwelck veel lieden heuget noch
Als den Yfel was bevrooren
Wie vermach dit aen te hooren
Sonder weenen, wie fal niet
Schrickken van dit fwaer verdriet

Uytgetrocken naeckte lieden
Konden niet den Doot ontvlieden
Maer fy ioegens onder ys
Man en Vrouw onck out en grys
10 Voor het vriendelyck ontfangen
Wert het ouerschot gehangen
Staecken Boomen galgen velt
Toonden daer het Spaens geweld

Don Frederic, Soon van van den Harrog Alba, d'afgevallene Steden in Over-Yffel, het Graaffschap Zutphen en daar omtrent, weder veroverert en in syn magt gekregen hebbende, regt in de Staat Zutphen, een overgroote Moordery en alderhande onmenschelijke wreetsbeden aan oeffenende aldaar een straffe, die alle reden en maat te bovenging.

Deze prent is vervaardigd voor een editie van het populaire, veel herdrukte en sterk anti-Spaanse boek *De Spaensche Tiranye gheschiet in Nederlant* (ca. 1620) en toont het klassieke verhaal van het bloedbad van Zutphen zoals Wilhelmus Baudartius het vlak daarvoor beschreven had.

De inname van Zutphen is de geschiedenis ingegaan als een vreselijk bloedbad, waarbij beestachtige Spanjaarden een massamoord onder de burgerbevolking aanrichtten. Honderden burgers werden volgens dat verhaal in wakken in de IJssel gestort of waren halfnaakt door de vrieskou naar Deventer gevlucht. Anderen waren doodgevroren tegen schuttingen aangetroffen. Verschillende details daarover zijn in diverse publicaties terechtgekomen. De invloedrijkste, meest gruwelijke en gedetailleerde versie daarvan is die van Baudartius, opgetekend in 1615. Volgens Baudartius werd Zutphen gewelddadig ingenomen als straf voor opstandigheid tegen de regering, waarna de stad grondig werd geplunderd en honderden burgers gruwelijk om het leven kwamen. ‘De wreedtheden binnen Zutphen ghepleecht / zijn soo grouwelijk gheweest / datse qualijck te beschrijven of te vertellen zijn,’ aldus Baudartius.²

Dit boek gaat over een bloedbad dat nooit heeft plaatsgevonden. Althans, niet precies in de termen zoals Baudartius het beschreef. En de geschiedenis van het ware bloedbad – er zijn wel degelijk honderden slachtoffers gevallen – volgt ook niet de meeste geruchten die in de eigen tijd al direct over Zutphen rondgingen en vervolgens door aanhangers van Willem van Oranje als propagandamiddel werden ingezet, want ooggetuigen vertellen iets anders. Het bestaan van vervormde verhalen roept twee vragen op. Wat heeft zich dan wel afgespeeld? Waar komen de verhalen vandaan? Dit boek gaat dus ook over de geschiedenis van een verhaal. Het verklaart waarom we de geschiedenis van Zutphen in 1572 nauwelijks kennen, behalve de episode in november. Dit boek probeert die geschiedenis in kaart te brengen. Door dat te doen, wordt het duidelijk waarom de inname een bloedbad-verhaal werd, dat in Zutphen nog steeds voortleeft met belangrijke herinneringsplaatsen zoals de Spanjaardspoort. *The making of* een bloedbad dus.

Historiografie

De twee bovenstaande vragen vormen de kern van dit boek. Het lijken heel valide, logische vragen, maar eigenlijk zijn ze niet eerder in samenhang gesteld. De laatste twee decennia zijn historici van de vroegmoderne tijd steeds meer geïnteresseerd geraakt in de betekenis van herinneringen in en aan de Opstand.³ Lange tijd hebben histo-

rici gedacht dat vragen naar de historische werkelijkheid – de eerste vraag – en herinneringscultuur – de tweede vraag – afzonderlijk van elkaar bestudeerd konden worden. Maar is dat wel zo?

10 Sinds enkele jaren stellen onderzoekers dat deze vragen alles met elkaar te maken hebben. In de praktijk is het onderscheid tussen werkelijkheid en herinnering namelijk helemaal niet zo evident.⁴ Om te begrijpen waarom de herinneringscultuur (het cultureel geheel van herinneringen aan een historische gebeurtenis) er zo uitziet, moeten we immers eerst weten wat er precies gebeurd is. Op die manier zien we ook waar de stiltes in de herinneringen zijn. Welke ervaringen zijn verdrongen? Welke episodes wilde men liever vergeten? Daarnaast vertroebelt uitsluitend studie van herinneringsculturen de blik op de historische werkelijkheid. Het doel van dit boek is dan ook om deze vervlochten vragen te onderzoeken, niet alleen om beter inzicht te krijgen op het gebeurde enerzijds en de herinneringscultuur anderzijds, maar juist ook om het verband daartussen aan te tonen. De herinneringscultuur over Zutphen, nationaal en lokaal, gaat immers bijna altijd over een bloedbad en nauwelijks over wat er in 1572 nog meer gebeurde. Zo herinneren we wél een massaslachting onder de burgers, maar vergaten we de gruwelijke dood van zeker twee katholieke geestelijken uit de stad.

In 2022 is het 450 jaar geleden dat Zutphen in opstand kwam en door het regeringsleger werd heroverd. Ter voorbereiding op de herdenkingen merkte het Regionaal Archief Zutphen al dat er vrijwel niets van de ‘bloedbad’-verhalen in de bronnen van hun eigen archief te vinden was. Die opmerkelijke observatie vormde het vertrekpunt voor dit onderzoek.⁵ Zijn er geen bronnen en is er niets gebeurd? Of is het antwoord elders te vinden? Is er misschien afgesproken om te vergeven en te vergeten? De twee centrale vragen van dit boek worden beantwoord door eerder onbekende en unieke bronnen te bestuderen en aan bekende bronnen te bevragen. Deels ligt het antwoord inderdaad in bronnen uit de tijd rond 1572 die iets over Zutphen zeggen maar vandaag niet in Zutphen aanwezig zijn. Het betreft bronnen van binnen de stad, zoals rekeningen en correspondentie, maar vooral bronnen van buiten de stad die tot nu toe soms aan het blikveld van historici ontsnapten. Dit soort eigentijdse bronnen bevat nog weinig geconstrueerde mythevorming.⁶ Ze zijn aangetroffen in tal van archieven, van Arnhem tot Groningen, en van Brussel tot Rome. Het onderzoek naar Zutphen in dit boek is opgebouwd door al die snippers bij elkaar te voegen.

Als we ons baseren op lokale en eigentijdse bronnen, blijkt dat er een heel ander beeld van het jaar 1572 naar voren komt. Daarin ligt de nadruk niet noodzakelijkerwijs op de inname door het regeringsleger in november 1572, maar verschuift de balans naar de maanden daarvoor. Zutphenaren ervoeren 1572 als een 'ellendig jaer'.⁷ De bevolking had gedurende dit jaar veel te verduren van soldaten – niet alleen van de Spaanse regeringstroepen, maar ook van het geuzenleger van graaf Willem van den Bergh, die in naam van zijn zwager Willem van Oranje op 10 juni 1572 Zutphen deed aansluiten bij de Opstand tegen het regeringsgezag. De bronnen getuigen dat vanaf dat moment katholieken met veel geweld te maken kregen, en stedelingen grote sommen geld moesten opbrengen en opgescheept werden met soldaten, met alle gevolgen van dien. Tientallen inwoners sloegen op de vlucht.

11

De eerste vijf hoofdstukken gaan over Gelre en Overijssel in het jaar 1572, met Zutphen als uitgangspunt. Het is belangrijk om die geschiedenis opnieuw te onderzoeken. In de Nederlandse geschiedschrijving over 1572 hebben de Oost-Nederlandse steden niet veel aandacht gekregen. Het verhaal over de vermeende 'geboorte van Nederland' is meestal vooral een Hollands verhaal. Zutphen heeft zoals gezegd tot nu toe hoofdzakelijk aandacht en betekenis gekregen vanuit het bredere verhaal van Alva's campagne. Daarin zijn de Zutphenaren, net als de burgers van Mechelen en Naarden, altijd als slachtoffers gezien.

Moderne historici zijn daarbij gedeeltelijk op het verkeerde been gezet door de beschrijvingen van het bloedbad zoals ze die bij de grote Nederlandse zeventiende-eeuwse geschiedschrijvers Pieter Christiaensz. Bor en Emanuel van Meteren aantreffen. Hun lijvige geschiedwerken zijn nog altijd invloedrijk in wat we over de eerste jaren van de Opstand weten. Dat geldt ook voor de situatie in Gelre en Overijssel, die toch vooral vanuit Hollands perspectief is beschreven en uiteraard het klassieke verhaal van het Zutphense bloedbad incorporeert. Dat terwijl lokale en Gelderse geschiedschrijvers de afgelopen tweehonderd jaar ook aandacht hebben geschonken aan de situatie in Zutphen (en de andere Gelderse en Overijsselse steden) tijdens de geuzenmaanden, en de massaliteit en gruwelijkheid in november hebben afgezwakt.⁸ Lokale en regionale geschiedschrijvers hadden echter moeite met het plaatsen van de Zutphense situatie in een bredere context. Uit onderzoek naar de Hollandse situatie weten we inmiddels dat de strijd lokaal het karakter van een burgeroorlog had

en de opstandigheid van de steden allerm minst vanzelfsprekend was, maar hoe dat in Oost-Nederland verliep, is minder duidelijk. Dit boek, dat weliswaar vooral over Zutphen gaat, poogt daar verandering in aan te brengen, vooral door ook meteen te kijken naar omliggende plaatsen als Harderwijk, Elburg, Bredevoort, Kampen en Zwolle. Wie was Willem van den Bergh en hoe kreeg hij de Gelderse en Overijsselse steden bij de Opstand? Hoe kwam het dat de steden een paar maanden later weer in Spaanse handen vielen en was er een alternatief geweest? Waarom had Zutphen zich verdedigd, met alle gevolgen van dien, en hadden de burgers zich niet vrijwillig overgegeven?

12

Het slothoofdstuk van dit boek gaat over herinneringen aan het bloedbad van Zutphen, herinneringen vanaf de zestiende eeuw tot nu. Het bestaan daarvan is niet vanzelfsprekend. Herinneringen hebben een functie en hun bestaan is betekenisvol. Wie iets wil onthouden, moet de herinnering actief koesteren om te voorkomen dat ze verdwijnt. Verschillende onderzoekers wezen erop dat historische gebeurtenissen uitsluitend hun actuele waarde konden behouden als mensen ze van waarde vinden in een verteld verhaal.⁹ Dat is nú zo, en gold evengoed voor de zestiende eeuw. Omdat onthouden niet vanzelfsprekend is, betoogde Peter Arnade dat burgers in confrontatie met oorlogsherinneringen op lokaal niveau konden bijdragen aan een hernieuwd stedelijk zelfbewustzijn waarin die oorlogsherinneringen centraal stonden.¹⁰ Maar het ontstaan van een dergelijke lokale publieke herinneringscultuur was niet evident, hoewel evenmin toeval- lig, lieten Erika Kuijpers en Judith Pollmann zien.¹¹ Zij constateerden dat het decennia kon duren voordat lokale herinneringen aan oorlogsgeweld publiekelijk gestalte kregen. Verhalen van slachtoffers circuleerden meestal eerst uitsluitend in kleine kring. Pas in een politiek en sociaal stabiele situatie, en als slachtoffers de afschuwelijke belevenissen een plek hadden kunnen geven, was er ruimte voor publieke herinnering.

Wat betreft de vorm van lokale publieke herinneringen weten we dat deze in grote mate bepaald werd door individuele belanghebbenden, die al dan niet verschillende motieven hadden om publiekelijk te gaan herinneren. Verreweg de belangrijkste belanghebbenden waren magistraten. Zij lieten bijvoorbeeld herinneringsmunten slaan, organiseerden herdenkingsdiensten of lieten afbeeldingen maken. De inhoud van publieke herinneringen was meestal gestoeld op werkelijke historische ervaringen en lokale elementen in het stedelijk land-

schap. Dat was bijvoorbeeld zichtbaar in Haarlem en Leiden, waar al na enkele jaren een lokale publieke herinneringscultuur rondom de belegeringen opkwam en waarin de onverzettelijkheid en moed van burgers centraal stonden. Wat langer duurde het in Naarden en Oudewater, waar de burgers een Spaans bloedbad hadden meegemaakt, en de veerkracht uit de herinneringspraktijk sprak.¹²

In Zutphen bleef het echter veel langer stil. Intussen ontstond er al snel na de inname wel een nationale herinneringscultuur rond de gewelddadige innames van Mechelen, Zutphen en Naarden. Deze herinneringscultuur kwam goed van pas bij de propaganda die in opstandige kringen werd ingezet om steun te mobiliseren, en aan- genomen kan worden dat herinnering en propaganda elkaar sterk beïnvloedden. In de Noordelijke Nederlanden ontstond een seculiere nationale herinneringscultuur, waarin gepolitiseerde herinneringen aan Spaans geweld in de aanloop naar en tijdens het Twaalfjarig Bestand een argument vormden om de oorlog tussen de inmiddels ontstane Republiek en Spanje voort te zetten.¹³ In deze gepolitiseerde nationale herinneringspraktijk speelden opvattingen over Nederlanderschap een belangrijke rol.¹⁴ De Zuidelijke Nederlanden waren nog stevig onder controle van de Spaanse koning, waardoor talloze protestanten in ballingschap naar de Noordelijke Nederlanden trokken. Ballingen zoals Baudartius, die bekend is vanwege zijn beschrijving van het bloedbad van Zutphen, mengden zich actief in het publieke debat en drukten daardoor sterk hun stempel op de herinneringscultuur.¹⁵ Voor hen was doorvechten de enige optie op terugkeer naar de Zuidelijke Nederlanden en verspreiding van het calvinisme in hun geboortestreek. Tegelijk is het de vraag hoe betrouwbaar de gepubliceerde herinneringen (nog) waren.

13

Dit boek is niet alleen bedoeld voor de geïnteresseerde lezer, maar wil ook een bijdrage leveren aan het wetenschappelijk debat over de betekenis van herinneringsculturen en aan de kennis van 1572. Onderzoek als dit, dat historische werkelijkheid en herinneringscultuur in samenhang en op deze diepgaande wijze analyseert, is uniek. Er is buiten Hollandse steden Naarden, Leiden en Haarlem, en Oudewater en Mechelen, géén vergelijkbaar onderzoek verricht.¹⁶ De historische situatie maakt Zutphen ten opzichte van deze plaatsen bovendien afwijkend. Het stadje ligt buiten Holland en kende meerdere bezettingen vlak na elkaar. De politieke situatie in de directe jaren na 1572 was

er heel anders dan in Holland, omdat er nog decennia werd gevochten. Ook is er met de Zutphense herinneringscultuur iets bijzonders aan de hand. Waar in andere plaatsen herinneringstradities meestal eerst lokaal ontstonden voor ze hun weg vonden naar een nationaal verhaal, is dat in Zutphen omgekeerd. Sterker nog, de lokale publieke herinneringscultuur lijkt vooral een modern fenomeen. Ongetwijfeld had het uitblijven van een lokale publieke herinneringstraditie te maken met de unieke Opstandsgeschiedenis van Zutphen en de genoemde sociale factoren. Toch roept het de vraag op hoe en welke processen in het uitblijven van een lokale publieke herinneringspraktijk een rol speelden. In de bestaande theorieën is bijvoorbeeld maar weinig aandacht geschonken aan de rol van vergeetafspraken, terwijl die in Zutphen belangrijk zijn geweest. De ambitie van dit onderzoek is dan ook om door middel van het gedetailleerd uitwerken van een unieke casus de verhouding tussen werkelijkheid en herinneringscultuur beter te begrijpen. Tenslotte is dit onderzoek niet alleen bedoeld om onze kennis over Zutphen en 1572 te vergroten en beter te begrijpen wat de Zutphenaren dat jaar overkwam, maar ook als methodologisch experiment van hoe we die vragen kunnen beantwoorden.

Onvrede in het voorjaar

Op 1 april 1572 namen watergeuzen Den Briel in; een gebeurtenis die later gezien zou worden als een kantelpunt in de Opstand van de Nederlanden. Verschillende steden in de Nederlanden gingen in de maanden daarna over naar de partij van de Opstand, met Willem van Oranje als belangrijkste aanvoerder. De impact van Brielle is later groter gemaakt dan die destijds beleefd werd. Zeker in het oosten en noorden van het land verwachtte men dat de geuzen weinig voet aan de grond zouden krijgen. In de zomermaanden van 1572 wist Oranjes zwager Willem van den Bergh bijna alle steden in Gelre en Overijsel in handen te krijgen, maar over hoe hij dat deed, weten we maar weinig. Tot nu toe hadden historici moeite om de omstandigheden van Zutphens overgang te reconstrueren; het vraagstuk naar achterliggende oorzaken bleef zelfs geheel onbeantwoord.

15

Die moeite kent twee oorzaken: een bronnenprobleem en het interpretatiekader dat eerdere historici hanteerden. Natuurlijk hebben verschillende historici zich afgevraagd wat er nu precies gebeurde in het Gelre van 1572. Volgens Pieter Bor riepen de Harderwijkers ‘Vive les Geux, ende thoonden groote blyscap’ toen ze hun bevrijders binnenhaalden.¹ Emanuel van Meteren benadrukte echter het militaire aspect: Van den Bergh, die de Oost-Nederlandse campagne leidde, had de Gelderse steden ingenomen en hier en daar wat geplunderd.² Het bronmateriaal dat de historici Johannes van Vloten en J.S. van Veen midden negentiende en begin twintigste eeuw raadpleegden, bevat bij nadere beschouwing echter wel degelijk veel aanknopingspunten om de situatie van Gelre en Zutphen in 1572 anders te duiden, maar juist omdat zij een klassiek interpretatiekader hanteerden waarin de oorlog vooral als strijd tussen Nederland en Spanje geschilderd was, slaagden ze er niet in de potentie van die bronnen volledig te benutten.³

De laatste vijftig jaar hebben historici van de Nederlandse Opstand nieuwe inzichten opgedaan om de overgang van de steden in 1572 tot de Opstand te verklaren, met name door Hollandse steden te bestude-

ren. Kort na de Tweede Wereldoorlog stelde Pieter Geyl dat de geuzen in Holland en Gelre vooral de steden met militair geweld veroverden.⁴ Jan Juliaan Woltjer wees op interne factoren binnen de steden; het ontbrak er aan de wil tot verdediging. Hij signaleerde bovendien een sterkere opstandbereidheid onder stadsbestuurders in steden die de Beeldenstorm van 1566 had overgeslagen, en andersom.⁵ Paul Knevel wees op de gebrekkige bereidheid onder schutterijen om steden te verdedigen.⁶ In zijn oratie *Het foute Amsterdam* presenteerde Henk van Nierop een synthese. In zijn model gaat hij uit van vier interne en externe lokale factoren die de complexiteit van de overgangen van 1572 verklaren. Hij wees op militaire druk door geuzen, de aan- of afwezigheid van een garnizoen, de bereidheid tot verdediging onder schutterijen en de rol van terugkerende ballingen.⁷

In het vervolg zullen we zien dat Van Nierops verklaringskader behoorlijk standhoudt in de Zutphense situatie. Die vergelijking biedt zicht op overeenkomsten tussen Zutphen en Holland, maar ook op de afwijkingen ten opzichte van lokale historici en Gelderse historici zoals Van Vloten en Van Veen. Door nieuwe bronnen en oude bronnen opnieuw te bekijken vanuit recente historiografische inzichten zijn we beter in staat om te begrijpen hoe en waarom Zutphen op 10 juni 1572 in opstand kwam en hoe uniek die gebeurtenis was. Deze gebeurtenissen vormden de bouwstenen van de latere herinneringscultuur, die in het slothoofdstuk aan bod komen. Maar eerst: hoe had het zover kunnen komen?

Onrust in de Nederlanden: de komst van Alva

Op 22 augustus 1567 arriveerde Fernando Álvarez de Toledo, hertog van Alva, met een leger van zo'n 10.000 Spaanse soldaten in Brussel, waar landvoogdes Margaretha van Parma hem ontving.⁸ Alva was gezonden door Filips II, heerser over een wereldrijk dat zich uitstreckte van nabije Europese gebieden (Spanje, Noord-Italië, de Nederlanden) tot ver daarbuiten in Indië en de Amerika's. Als koning van Spanje bracht hij het grootste deel van zijn leven door in Madrid en liet het bestuur van de Nederlanden over aan een vertrouweling. De komst van Alva was het gevolg van hevige discussies aan het Spaanse hof. Die discussies gingen over wat de beste remedie was om de politieke en religieuze spanningen in de Nederlanden, waar het al decennia

onrustig was, te bezweren. De Nederlanden waren een vruchtbare bodem gebleken voor protestantse ideeën, die zich vanaf het begin van de zestiende eeuw door Europa verspreidden. Sinds Filips II zijn vader keizer Karel V in 1559 was opgevolgd als heer van de Nederlanden, waren de maatregelen tegen ‘ketterij’ aangescherpt. Met hulp van speciale rechtsfunctionarissen, inquisiteurs, had de regering sinds 1523 zo’n 13.000 inwoners veroordeeld, bij wie er zo’n 1000 doodvonnissen voltrokken waren. In Zutphen had de gerefor-

Filips II, koning van Spanje en heer der Nederlanden.

meerde minderheid ook voet aan de grond gekregen en waren er in de loop van de tijd verschillende onderzoeken naar ketterij ingesteld.

Behalve de religieuze problemen leefden er onder stadsbestuurders, en bij de hoge en lagere adel zorgen over uitkleding van hun traditionele rechten, lokale privileges en machtspositie. Met argusogen constateerden edelen dat traditionele overlegorganen waarin zij belangrijke posities vervulden, aan macht inboetten. De professionalisering van het Brusselse bestuursapparaat vormde een bedreiging voor hun positie. De politieke en religieuze spanningen hadden in 1566 een kookpunt bereikt. In april dat jaar hadden honderden lage edelen, verenigd in het Verbond der Edelen, bij landvoogdes Margaretha van Parma een verzoekschrift tot matiging van de ketterijwetgeving ingediend. Sindsdien stonden ze bekend als ‘gueux’, bedelaars, en hun aanhangers noemden zich trots geuzen. In afwachting van de beslissing van de koning was vervolgens de ketterijwetgeving tijdelijk opgeschort geweest en hadden gereformeerde predikers in de hete zomer van 1566 overal door het land hagenpreken gehouden. Bij het Gelderse stadje Gendt, iets ten zuiden van Arnhem, had onder anderen de Zwolse prediker Hermanus Strijcker zeker 8000 toehoorders getrokken, waarbij wellicht ook Zutphenaren hadden geluisterd.⁹ Toen de herfst was genaderd en men op zoek moest naar kerkgebouwen, was er vanaf augustus een golf van iconoclastisch geweld door de Nederlanden gegaan, bekend als de Beeldenstorm. In Zutphen had de magistraat een beeldenstorm weten te voorkomen.

De geschokte koning stuurde dus Alva om orde op zaken stellen en degenen die verantwoordelijk werden gehouden voor de onlusten te vervolgen. Het plan was dat na Alva's harde optreden de koning naar de Nederlanden zou afreizen om zich als een genadig vorst aan zijn onderdanen te presenteren. Al snel maakte Alva zich gehaat. Margaretha van Parma hield de eer aan zichzelf en Alva volgde haar op als landvoogd. De komst van de slecht betaalde regeringstroepen leidde tot groot ongenoegen in de Nederlanden. De soldaten moesten in de steden worden ondergebracht, waar burgers de opdracht kregen om ze van kost en inwoning te voorzien. Bovendien kwamen de soldaten meestal niet alleen; zij namen vaak hun vrouwen en kinderen mee.

Alva ging voortvarend van start met zijn opdracht. Direct na zijn komst tuigde hij een speciale rechtbank op om rebellen te berechten. Deze Raad van Beroerten raakte in de volksmond bekend als 'de Bloedraad' en vonniste in Gelre zeker zevenhonderd inwoners. Het gevolg was dat vele tienduizenden inwoners naar het buitenland vluchtten en hun bezit kwijtraakten. Bijvoorbeeld de inwoners die in de Zuiderzeesteden Elburg en Harderwijk flink hadden gebedenstormd, en verschillende eigenzinnige Nijmegenaren. Alva zette bovendien de eerder ingezette centralisatiepolitiek voort en liet zich vooral omringen door Spaanse adviseurs. Vooral de invoering van een nieuw belastingstelsel (Tiende Penning) kwam hem op flink protest te staan. Waar de landsheer altijd eerder instemming van de Staten nodig had voor de inning van bedes, vormde de dreigende invoering van een permanente belasting een bedreiging voor de machtspositie van de Staten. De invoering van de Tiende Penning was al verschillende keren uitgesteld, maar toen Alva in het voorjaar van 1572 deze begon door te drukken, werd er massaal gestaakt en viel de handel op veel plaatsen stil.¹⁰

De plannen van Oranje

De belangrijkste opstandige edelman was Willem van Nassau, prins van Oranje, die vlak voor de komst van Alva in april 1567 naar zijn voorouderlijk slot de Dillenburg was gevlucht. Oranje was de hoogste edelman in de Nederlanden. In 1544 had hij van zijn neef René van Chalon het prinsdom Orange in Zuid-Frankrijk geërfd en hij maakte

sindsdien stormachtig carrière aan het Brusselse Hof. Oranje, die ook rijke bezittingen in Vlaanderen en Brabant had, bekleedde machtige posities in het regeringsapparaat. Vanaf de jaren zestig van de zestiende eeuw trad hij op als leider van de oppositie. In 1568 veroordeelde de Raad van Beroerten de prins en werd diens bezit geconfisqueerd. In de zomer van 1568 viel Oranje met een leger Duitse huurlingen de Nederlanden binnen, maar door gebrek aan goede coördinatie en het uitblijven van lokale steun mislukte de campagne. Oranje keerde als een berooid edelman terug naar de Dillenburg, achtervolgd door schuldeisers.

Toch broedde Oranje al snel op nieuwe plannen om de Nederlanden binnen te vallen. Intussen omringde hij zich met een kring van propagandaschrijvers, die via pamfletten in de Nederlanden steun voor zijn zaak probeerden te verzamelen. In zijn propaganda presenteerde de prins zich als tegenhanger van de tirannieke Alva en nadrukkelijk niet als afvallige van koning Filips. Oranje keerde zich tegen de strenge religiepolitiek en beloofde op te komen voor de geschonden rechten en privileges. In hoog tempo bouwde Oranje een groot netwerk op van medestanders uit alle lagen van de samenleving, zowel buiten de Nederlanden, zoals ballingen en vluchtelingen, als binnen de Nederlanden, zoals lokale sympathisanten. Zij zouden in 1572 een cruciale rol vervullen. Opstand en gewapend verzet boden voor ballingen het enige uitzicht op terugkeer. Dat was bijvoorbeeld in Holland zo, waar we goed zicht op hebben. Na de eerste geuzensuccessen daar keerden verschillende ballingen terug. Zij werkten als een katalysator in de gespannen situatie binnen de steden. Ze netwerkten binnen de stad, oefenden politieke druk uit op lokale bestuurders en droegen daarmee bij aan de aansluiting van steden bij de Opstand.¹¹ In Gelre was het niet anders.

Oranjes netwerk bood hem zicht op de gezindheid binnen steden en hielp hem bij de voorbereiding van nieuwe plannen. In maart 1572 was het een komen en gaan op de Dillenburg. Het laat iets zien van de breedte van Oranjes netwerk, om steun te mobiliseren en diplomatieke missies uit te voeren.¹²

In Oranjes plannen voor 1572 zou hij zelf een leger in Vlaanderen en Brabant leiden, waar de rijkste en belangrijkste steden en ook zijn eigen geconfisqueerde bezittingen lagen. Zijn broer Lodewijk van Nassau zou met steun van de hugenoten vanuit Frankrijk een inval in de Zuidelijke Nederlanden wagen, die zorgvuldig in Frankrijk

was voorbereid. Verder zou een deel van de watergeuzen vanuit La Rochelle Lodewijk van Nassau ondersteunen en een ander deel de graantoevoer naar Amsterdam vanaf het Waddengebied blokkeren.¹³

Willem van den Bergh

20

Onderdeel van deze campagne was ook een inval in Gelre en Overijssel, die geleid moest worden door Oranjes zwager graaf Willem IV van den Bergh.¹⁴ Zijn bezittingen waren met name geconcentreerd in het Land van Berg, met het kasteel Huis Bergh en slot Ulft. De graven van Bergh laveerden al tijden tussen autonomie en afhankelijkheid van het hertogdom Gelre. Als het uitkwam twijfelden ze openlijk aan de leenverhouding tussen Berg en Gelre, maar tegelijkertijd behoorden de graven van Bergh als bannerheren tot de belangrijkste edelen in het hertogdom Gelre. In 1556 was Van den Bergh gehuwd met Maria van Nassau. Hij was daarmee verwant geraakt aan het Huis Nassau en de Nassaus hadden hierdoor hun invloed op de Gelderse politiek versterkt. In 1566 was Van den Bergh betrokken bij het Verbond der Edelen, eerder, in 1564, had hij een 'ketterse' voorganger in zijn bezitting Hedel laten voorgaan. Anders dan Oranje sloeg Van den Bergh in 1567 niet onmiddellijk op de vlucht. In november 1567 trok er een legertje van zevenhonderd Duitse huursoldaten vanuit het graafschap Berg richting Zutphen. Landdrost Johan van Mekerem wist met zo'n honderd boeren bij Toldijk de troep echter om te praten, waarna het legertje uiteenviel.¹⁵ In december 1567 vertrok Van den Bergh naar Keulen.

Tijdens Oranjes eerste invasie in de Nederlanden, in 1568 waagde Van den Bergh in naam van Oranje een inval in Gelre. In juni wist hij de kastelen van 's-Heerenberg en Ulft te veroveren, maar de regering slaagde er snel in om de geuzen te verjagen.¹⁶ Mogelijk vocht Van den Bergh in 1570 in hugenotendienst in Frankrijk. Later dat jaar had zijn gezin alle moeite om in ballingschap in Keulen rond te komen. Intussen bleven Gelre en Overijssel belangrijk in de plannen van Oranje. In de zomer van 1571 bestonden er vergevorderde plannen om bijvoorbeeld de belangrijke steden Zutphen, Kampen en Deventer bij verrassing in te nemen. In verbloemde taal correspondeerde Oranje intensief met verschillende vertrouwelingen over de plannen. Cruciaal was de timing. Aan Jacob van Wesembeke schreef hij: